

Др Александар Ковјанић

СПЕЦИФИЧНИ ОБЈЕКТИ ГЕОГРАФСКОГ И ИСТОРИЈСКОГ НАСЛЕЂА НА ЗАКАВКАЗЈУ

Увод

У политичко-географском смислу простор Закавказја најчешће поистовећујемо са државама Грузијом, Јерменијом и Азербејџаном. Овој прелазној или контактної регији Европе и Азије не придаје се већа пажња у домаћој географској литератури или јавности, иако се са простором Балкана могу направити одређене паралеле. Већини наших сународника Закавказје је непознато, док остали са овим простором повезују најпознатије синониме регије: древне градове Тбилиси и Јереван, велелепни и раскошни Баку, Каспијско језеро (највеће језеро на свету), Кавказ (гранични и највиши планински ланац Европе), црноморску обалу, сукобе у Абхазији, Јужној Осетији и Нагорно Карабаху. Међутим, Закавказје поседује многобројне друге туристички привлачне мотиве. Због тога ће овај рад кроз представљање појединих специфичних објеката географског и историјског наслеђа бити мали искорак у упознавању тог дела света.

Грузија (једнодневно верско и историјско ходочаиће)

Престоница Грузије нуди широк спектар туристичких мотива, али је упознавање са грузијском историјом и културом непотпуно уколико се бар на један дан не виде поједини локалитети у непосредној близини Тбилисија. На месту где се спајају главне саобраћајне комуникације из правца Кавказа и Црног мора према Тбилисију, налази се мали град Мцкета (Мцхета, Мтскхета). Упркос демографској величини (8.000 ст.), Мцкета има велики историјски и верски значај. Град на ушћу реке Арагви у Куру (на грузијском Мтиквари), основан је још у другој половини првог миленијума п.н.е. и спада у ред најдуже насељених градова у континуитету на свету. Мцкета је била прва престоница Грузије (грузијске краљевине Ибе-

---

* kodza90@hotmail.com

рије) у периоду од III века п.н.е. до V века н.е., када је седиште државе премештено у Тбилиси.

Слика 1. – Мцкета

У Мцкети је хришћанство проглашено за државну религију Грузије давне 327. године. Према легенди, чудотворне моћи хришћанске мисионарке и светитељке Нине излечиле су краљицу Нану, супругу краља Миријана III. Краљица је потом примила хришћанство, али је краљ Миријан III остао непоколебљив противник хришћанства и хришћана. Међутим, током лова је изненада ослепео, а вид му је повратила управо чудотворка Нина. Уверивши се у моћи свете Нине и „њеног Бога“, краљ Миријан III је такође постао хришћанин, а хришћанство државна религија. Мцкета је до данас остала једино седиште Грузијске православне цркве. Такође, и када је изгубила статус престонице, остала је све до XIX века место у ком су се крунисали и сахрањивали грузијски краљеви.

Статус вишевековне престонице у времену настанка и ширења хришћанства, а затим и његовог проглашавања за државну религију и седиште цркве предодредили су подизање првих светиња у самом граду и

његовој непосредној околини. Међу бројним верским објектима истичу се манастири Цвари (VI–VII век), Светицховели (XI век) и Самтавро (XI век). Они су обједињени као „Историјски споменици Мцкете“ и уписани на УНЕСКО листу светске баштине 1994. године. Грузијска православна црква је Мцкету 2014. године прогласила „Светим градом“. Овај град и његове светиње походе бројни православни ходочасници, али и поштоваоци различитих вероисповести. Видевши српске иконице и сусревши се са рођеним Грузијцем који говори српски и повремено је водич за српске туристе, добили смо потврду да Срби у групама одлазе у далеку Грузију на ходочашће.

Цвари

Према појединим тумачењима манастир Цвари (Свети Крст) представља највећу светињу Грузијске православне цркве и читавог Закавказја. Налази се наспрам града, на узвишењу (литици) изнад ушћа Арагве у Куру. На месту некадашњег паганског светилишта света Нина и краљ Миријан III подигли су почетком IV века дрвени крст. Крст је био чудотворан и лечио је болесне који су пристизали из свих делова Закавказја. Прва црква (тзв. Мала црква) изграђена је 545. године, али је због масовног ходочашћа већ на прелазу из VI у VII век краљ Стефанос Патрикиос градио данашњу цркву. Дрвени крст свете Нине заменио је крст новијег датума, али је сачувана оригинална осмоугаона основа крста свете Нине, испод осмоугаоне куполе у средишту храма. Услед недостатка фресака (сачувани само фрагменти) унутрашњост храма је мрачна, што појачава осећај старости и мистичности. Цвари је прва грузијска црква у којој рељеф има важно место у декорисању фасаде. Најбоље очувани уметнички елементи су рељефи ктитора краља Стефаноса, његовог брата Деметреа и сина Адарнасеа на источној фасади храма и композиција Вазнесења Христа у тимпанону јужне фасаде. Делимично очувано одбрамбено утврђење око манастира и испосничке ћелије датирају из средњег века. За време СССР-а манастир је био занемарен, а приступ му је био ограничен због оближње војне базе. По стицању независности, Грузија је покренула обнову манастира. Враћена му је верска функција, а са њом и туристички значај. Међутим, нову опасност по цркву и њену фасаду од трошне стене представљају киселе кише и јаки ветрови.

Светицховели

Унутар утврђења са одбрамбеним кулама у средишту Мцкете налази се манастирски комплекс Светицховели. Ова грађевина импозантних димензија представља другу највећу цркву у Грузији и вишевековно седиште грузијских патријарха. Према предању, на овом месту је сахрањена Сидонија заједно са одором у којој је Исус Христ био разапет. Из Сидонијиног гроба је касније никао велики кедар. Почетком IV века света Нина и краљ Миријан III су одлучили да на месту Сидонијиног гроба подигну цркву. Од посеченог кедрa је направљено седам стубова, као основних грађевинских елемената будуће цркве. Међутим, један стуб је био чаробан и виноу се на небо. После молитви свете Нине стуб се вратио на земљу, а са тог места је потекла света водица лековитог својства. Ова легенда објашњава етимолошко значење назива, јер Светицховели у преводу збачи „живи стуб“ или „стуб живота“. Садашња манастирска црква је подигнута почетком XI века (1010–1029) на месту старије цркве. Фрескосликарство је делимично очувано. Међу фрескама се истиче фреска Исуса Христа у високој олтарској апсиди. Као раритет посебно се издваја умањена копија јерусалимске цркве Светог гроба. Ова камена црквица подигнута је у јужном делу цркве Светицховели на прелазу из XIII у XIV век. Саграђена је с циљем да истакне Светицховели као друго најсветије место хришћанства, јер почива на Христовој одори.

Уплисцихе

Идући од Мцкете према западу долином реке Куре, у правцу града Гори, долази се до археолошког локалитета – Уплисцихе. На стеновитом узвишењу изнад леве обале Куре налазе се остаци једног од најстаријих градова на Закавказју. „Камени град“ или „Господова тврђава“ је настао око 1000. године п.н.е., али најстарији пронађени трагови насељености датирају из IV миленијума п.н.е. Поменуто урбано насеље „градило се“ издубљивањем стене (исклесивањем пећина) стотинама година пре Христа. У различитим нивоима људи су дубили рупе и створили преко 700 објеката и подземних пролаза. Поред стамбених објеката, овде су се налазила паганска (касније хришћанска) светилишта, јавне зграде, дворане, апотеке, водоводни канали, купатила, винарије и подруми са сачуваним великим

глиненим посудама (ћуповима). Сачуван је одбрамбени зид, јарак, неколико пролаза, тунел итд. Град је доживео процват и развио се у велики верски, политички и трговачки центар источног грузијског краљевства Иберије за време хеленистичког (III век п.н.е. – I век н.е.) и римског периода (I – III век н.е.). Према проценама, у моменту највећег степена урбанистичког развоја град је имао преко 20 000 становника. Ширење хришћанства довело је до првог напуштања града. Поједини делови насеља су исклесани или промењени током средњег века. У X веку саграђена је црква Уплистеули, али је за разлику од дотадашњих објеката подигнута на површини стеновите масе и комплекса. Град је дефинитивно престао да постоји после монголских најезди у XIII и XIV веку. Међутим, током освајачких похода у наредним вековима, локално становништво је неретко налазило склоништа у тајним пролазима Уплисцихеа. Остаци насеља простиру се на око 40 000 m², али се претпоставља да то није ни половина некадашњег града.

Гори

Свега неколико километара западно од локалитета Уплисцихе налази се Гори. Гори је град у централној Грузији и регионални центар Унутрашње Картлије. Са око 50.000 становника представља пети град по величини у Грузији. Смештен је на главном путу који повезује Тбилиси са Црним морем и западним делом државе, због чега је кроз историју био важна стратешка тачка. У савременим околностима географски положај града је неповољан, јер се налази на ваздушној удаљености мањој од 10 km од Јужне Осетије, територије која је (уз Абхазију) прогласила независност од Грузије. Град је био у фокусу током краткотрајног војног сукоба у Грузији 2008. године. Тада су војне снаге Јужне Осетије и Русије заузеле град, али је он по прекиду сукоба враћен Грузији. Иако је Гори био поприште борби, није дошло до већих разарања, тако да се ожиљци рата готово не примећују.

Стаљинов музеј

Међутим, Гори је најпре познат као родно место једне од највећих историјских личности XX века. Године 1878. овде је рођен Јосиф Висарионович Џугашвили Стаљин. Његова личност и историјска улога и данас изазива подељеност у грузијском, руском, постсовјетском, европском и светском јавном мњењу и стручним круговима. За једну страну он је вели-

ки вођа СССР-а, који је победио Хитлера и фашизам и државу економски и војно развио, док је за друге пре свега диктатор и злочинац одговоран за смрт милиона сопствених грађана. Грузијци према њему имају посебан однос, а нарочито становници Горија. Локално становништво дуго је спречавало уклањање Стаљиновог споменика из центра града. Успешнији су били у захтевима да се Стаљинов музеј поново активира (после затварања 1989) и да музеј не мења поставку и намену.

Стаљинов музеј представља велики комплекс у центру града, који чине велика зграда музеја, Стаљинова родна кућа и вагон, испред којих је Стаљинов парк. Иако је Гори стари грузијски град, стиче се утисак да се физиономија развијала у односу на музејски комплекс (примера ради, главна улица града води до комплекса, а Стаљинова кућа је тачно у средишту).

Пре улаза у зграду музеја посетиоци могу да виде Стаљинову родну кућу. На плочи се налази информација да се овде Стаљин родио и провео своје детињство до 1883. године. Међутим, мала, приземна кућа није била у власништву његових родитеља, већ су изнајмљивали један део. Пред улазом на трем стоји врпца, тако да сама кућа није отворена за посете. Изузетно је необично што се кућа налази унутар накнадно подигнуте грађевине. Остаје нејасно да ли је та конструкција подигнута у циљу боље заштите куће или њеног бољег уклапања због димензија и једноставности са дворцем у ком је музеј. Поред куће је Стаљинов споменик (идентичан кип се налази на великом степеништу музеја).

Музејска зграда је заправо велики дворац на више нивоа, изграђен у стилу социјалистичког класицизма. Експонати су представљени у шест великих сала, по хронолошком редоследу. Музејска поставка у потпуности приказује све у позитивном светлу – истиче Стаљинове људске квалитете, велича победу над фашизмом и слави индустријски развој државе. Могу се видети бројне Стаљинове фотографије из различитих периода живота, почевши од ђачких дана. Ту су и фотографије његове породице, људи који су имали важну улогу у његовом формирању као човека и политичара, фотографије најважнијих историјских тренутака док је био на челу СССР-а, фотографије са мировних конференција, док држи говоре, приликом сусрета за највећим државницима свог времена. Део посвећен развоју индустрије такође прате фотографије и географске карте на којима је приказан размештај највећих индустријских и енергетских постројења. У једној просторији изложени су његови лични предмети (шињел, хигијенски прибор, радни сто, посуђе, уметничке слике, фотеље, књиге), а у другој

поклони које је примао. Његов лик се може видети и на уметничким сликама, мермерним бистама, изрезбарен у дрвету, ткан на тепиху. Посебно су интересантне пропагандне слике које представљају Стаљина („челичног“) као човека меког срца, у загрљају са децом или једног од пролетера.

За крај обиласка посетиоци имају прилику да уђу у Стаљинов зелени вагон. Стаљин се плашио летења, због чега је на даље локације ишао возом од армираног челика, тешким 83 t и дугим око 20 m. Вагон је направљен је за Романове. У њему се налазе радна соба, мала конференцијска сала, кухиња, спаваћа соба, купатило, трпезарија.

Јерменија

Јерменија је типична континентална држава. Она нема излаз на море, али има језеро Севан у источном делу територије. Севан за Јермене има виши, историјски, духовни и национални значај. После језера Ван (данашња Турска), оно заузима најважније место у јерменској митологији. Током давне прошлости Јермени су се на обале језера Севан доселили са језера Ван. Због сличности са језером Ван и тамније боје воде, дали су му назив Севан („Црни Ван“). То је једино од три „јерменска мора“ које се и данас налази у границама Јерменије. Према веровању, сваки Јермен је бар једном био на Севану.

Тектонско језеро Севан се налази у провинцији Гехаркуник, око 60 km североисточно од главног града Јеревана. Ово највеће јерменско језеро представља један од највећих и највиших резервоара слатке воде у Евроазији. Захвата површину од 1 242 km² (приближно површини Града Пирота) и лежи на надморској висини од 1.948 m. Језеро се храни водом 28 река и мањих притока, а има само једну отоку – реку Храздан, која одводи тек око 10% воде из језера. Језеро се условно може посматрати као спој два језера – Малог и Великог Севана. Утврђено је да постоји знатна разлика у погледу морфохидрогенезе, јер Мали Севан постоји око 100.000, а Велики Севан око милион година. У Малом Севану је измерена највећа дубина (око 79 m).

Језеро је у другој половини XX века било на путу нестанка и високог степена угрожавања животне средине. Током 1950-их година, совјетски стручњаци су планирали да искористе језерску воду за побољшање водног биланса реке Храздан, у циљу интензивног наводњавања околних пољопривредних површина и покретања хидроелектране. Услед почетних

хидрорегулационих радова ниво воде у језеру је пао за 20 m. Најочигледнија последица драстичног снижавања нивоа и смањења површине језера била је претварање јединог острва у полуострво. Смањење количине воде, праћено све већим одлагањем отпадних вода, негативно се одразило на рибли фонд, а посебно на ендемске врсте (принчевска пастрмка, севанска мрена). Према крајњим плановима језеро је требало бити смањено на шестину првобитне величине (1.360 km²), али се од тога одустало. Од почетка XXI века јерменске власти и еколози су јединствени по питању очувања језера и заједнички раде на његовој обнови (до сада је ниво подигнут за 2 m). Упркос суштински негативном процесу, као позитивна страна повлачења језерске воде издваја се појава археолошких налазишта (тврђаве, куће) и материјалних трагова старих до 2 000 година.

Слика 2. – Језеро Севан

Севан има важну улогу у економији државе. Вода језера се и даље користи за добијање електричне енергије и наводњавање, али у контролисаним количинама. Водећа делатност у језерском приобаљу јесте туризам. Због надморске висине језеро се налази у поднебљу хладније климе. Током зимских месеци површина језера зна да се замрзне, док током јула у просеку достиже 16°C. Локално становништво је навикло на ниже температуре, због чега је јулска температура довољна за развој излетничког,

спортског и купалишног туризма. У последњих двадесет година на обали језера су подигнути бројни смештајни капацитети, од малих бунгалова, кућа, до већих хотела и аква-паркова. Развијен је и риболовни туризам. У периоду од октобра до децембра Севан настањују бројне птице селице. Језеро тада служи као стајалиште за птице попут велике чапље, лабуда и ждрала. Такође, приобаље Севана у овом делу света представља једно од најважнијих рамсарских подручја.

Севанаванк

Манастир Севанаванк представља један од најпосећенијих туристичких локалитета Јерменије. Основан је на некадашњем једином острву на Севану, а сада полуострву. Саграђен је 874. године на рушевинама манастира из IV века и представљен двома црквама – Сурп Аствацацин (Света Мајка Божја) и Сурп Аракелот (Свети Апостоли). У склопу манастирског комплекса налазила се зграда теолошке академије, још две цркве, монашке ћелије и помоћне зграде. Њихова ктиторка била је краљица Маријам. Током своје историје, манастир је дуго био сабирни центар или казно одељење за грешне монахе, па је остао упамћен као успешно лечилиште грешних душа. Страдао је за време инвазије Монгола, а обновљен је средином XV века. У оквирима Јерменске апостолске цркве Севанаванк је био главни центар калиграфије, где је умножавано на стотине јерменских рукописа и илустрација. Од 1930. манастир нема монаштва, али је поново оживео 1990-их година захваљујући оближњој Богословији. Преостале две цркве су једноставне грађевине крстасте основе, изграђене од црног вулканског туфа. Са узвишења на ком се налазе манастирске пружа се поглед на цео Мали Севан, чије се боје, у зависности од доба дана и временских услова мењају у нијансама од светло тиркизне до модро плаве боје.

Око цркава је постављено неколико хачкара. Хачкар или „крст у камену“ представља симбол јерменског хришћанства. Декорисани камени крстови могу се видети широм Јерменије, на различитим местима, у градовима, крај путева, гробова, извора, пред црквама, на узвишењима итд. Углавном су исклесани у туфу, који због структуре и тврдоће дозвољава моделовање и разнолико украшавање мотивима из хришћанства или природе. Ове споменици, расути по свим просторима на којима су живели Јермени, део су светске културне баштине под заштитом УНЕСКА.

Азербејџан
Блатни вулкани Кобустана

На 40-ак km југозападно од азербејџанске престонице, у сивилу полупустињских пејзажа, истичу се необични и ретки облици у рељефу – блатни вулкани. Блатни вулкани представљају један од два основна типа псевдовулканских облика рељефа. Према свом спољашњем облику и унутрашњој грађи блатни вулкани подсећају на праве, лавичне вулкани. Јављају се у рељефу у облику зарубљених купа, изграђеним од изливеног блата, на чијем се врху налазе кратери широки неколико метара. Висине могу бити различите – од неколико стотина метара до неколико центиметара. Међутим, као што само име каже, они уместо лаве избацују житко блато и гасове (углавном метан) чије нагомилавање изазива експлозије и ерупције. Каквог ће купа бити облика зависи од житкости блата. Ако је блато житко, онда купа има широку основу и благо нагнуте стране, док густо блато формира купе мале основе и виших нагиба. Изливање житког блата, понекад помешаног са песком, одвија се периодично. Житко блато некад у кратеру кључа, али овај тип кључања није изазван високом температуром, него избијањем гасова. У кратеру се често надима мехур који пуца, после чега се блато излива преко ивице кратера. При интензивним ерупцијама блатних вулкана може доћи до пламених појава због запаљивости метана. Блатни вулканизам је везан за тектонски нестабилне делове Земље, за области у којима се налазе богата налазишта нафте или где се јављају поствулканске појаве. Истовремено, вулканско блато садржи вредне хемијске елементе и може бити добар лек за поједине болести. Успешно се користи за лечење периферног и централног нервног система, дигестивног тракта, коже. Такође се користи у урологији, гинекологији, козметологији итд. Вулканске воде су богате јодом, бором, бромом. Чврсти комади блата су богати бројним вредним микроелементима – бором, манганом, литијумом и другим металима.

Блатни вулкани се јављају у резним деловима света: Италија, Румунија, Иран, Русија, Индонезија, Нови Зеланд, САД, Венецуела, Туркменистан. У Азербејџану се налази највећа концентрација ових необичних облика. Процењује се да их је у ширем подручју Бакуа лоцирано више од 400, што је око половине блатних вулкана на свету. Овде су забележени и највећи и веома стари примерци (по неколико милиона година). Поред

копна (Апшеронско полуострво и Куро-араксијска низија), блатни вулкани се јављају на дну Каспијског језера. Подводни блатни вулканизам резултирао је настанком неколико острва (Бакински архипелаг).

Слика 3. – Блатни вулкан

Блатни вулкан Дашгил се налази недалеко од Кобустана. Последња већа ерупција овог вулкана регистрована је давне 1926. године, а мање изливање се догодило 2001. године. У морфолошком смислу спада у веће вулкане (ширина око 100 m и релативне висине око 100 m). Заравњени плато вулканске купе одликује се великим бројем грифона (малих блатних купа, широких и високих неколико метара), из којих излазе и непрестано кључају густо блато и блатњава течност, обогаћени гасовима. Свежи потоци блата лако се разликују од давно изливених, исушених и испуцалих комада некадашњег, давно изливеног блата. Највећи грифони имају пречник око 15 m. Нестваран пејзаж на вулканској купи блатног вулкана вреди доживети. Међутим, колико год се Азербејџан овим природним феноменом дичи, блатни вулкани нису на задовољавајући начин туристички валоризовани. Недостаје сигнализација, локалитет је тешко доступан (земљани путеви), а уређење самог локалитета је веома оскудно.

Кобустан, археолошки локалитет

На истом простору, под истим именом Кобустан, налази се један од најпознатијих археолошких локалитета у Азербејџану. Поред делова под блатом и блатним вулканима, у Кобустану се могу видети и велика пространства од великих стеновитих блокова различитих димензија. Наслоњене стане пружале су људима природна склоништа, због чега се овде бележи присуство праисторијског човека које датира од 10 000, а можда и више десетина хиљада година. Некадашњи становници овог локалитета оставили су бројне, живописне пећинске цртеже. На цртежима су углавном представљени људи, животиње (најчешће бикови), бродови, борбе и небеска сазвежђа. Најпознатији је приказ 10 људи, уклесаних на неколико метара високој стени у два реда, који судећи по положају руку и ногу играју коло. Интересантан податак се везује и за Римљане. Материјални траг који су овде оставили подудара се са најисточнијом тачком до које се Римско царство проширило.

Простор Закавказја пружа толико занимљивости и невероватних открића да је немогуће током једног путовања видети све оно што једног географа може интересовати. Иако је регија позната по сукобима, константном нестабилношћу и економским проблемима попут оних на Балкану, ове државе треба посматрати и на други начин. То су на првом месту државе лепе природе, богате историје и државе добрих и гостопримљивих људи, који на нас гледају са искреним одушевљењем.